

A pietizmus sajátosságai a Kárpát-medencében*

A szakirodalom a pietizmus és a 18. századi katolikus megújulás jelenségeit többnyire azon koordinátán értelmezi, amelyen a történetek a felvilágosodáshoz viszonyítottan helyezkednek el. Ebben a (többnyire fejlődéselvű és állandósult) konstrukcióban mérvadónak a filozófusok jellegzetes nézetei számítanak. Olyan jelenségekről, mint a magyarnyelvűség, népfelvilágosítás, szintén ezen koordináta-rendszer általános ismérvei alapján mondunk véleményt, akkor is, ha a magyarázott események kimutathatóan más gyökerekből táplálkoznak, legfeljebb megjegyezzük, hogy a felvilágosodás összetevőit erősítő más áramlatról van szó. A változások eredményeinek azonossága, vagy hasonlósága nem zárja ki a változásokhoz vezető út indítékainak különbözőségét. Fontos, hogy a jelenségek korabeli indoklását és a változások menetét alaposan tanulmányozzuk, s ne essünk abba a hibába, hogy elmélet igazolásához, vagy divatossá vált kutatási témához keressük az adatokat. Furcsa helyzet teremtődött például azáltal, hogy a pietizmus (és a 18. századi katolikus megújulás) kész konstrukcióban, előfelvilágosodásként (Frühaufklärung) kap magyarázatot. Vajon indokolt ez akkor is, ha a vallási irányzatok által megvalósított jelenségeket (eseményeket, produktumokat) más eszmei elmozdulásokkal is magyarázhatunk?

A pietizmus kutatása nyomán felmerült kérdéseim: Mely elemei és miért kerültek fel a felvilágosodás alapján felrajzolt koordinátára? Miből táplálkozott? Milyen a pietistáknak a politikai rendszerhez és saját eljáróikhoz való viszonyulása? Hogyan oldják meg a felekezeten belüli ellentéteket? Miben haladják meg a kegyességet, vagy a korszak racionalizmusát? A pietizmust nem egy másik eszmerendszerrel egyezésben vagy különbözőségben vizsgálom, hanem annak mozgató rugóit és társadalmi hatását keresem. Vajon segítette az emberi együttélést, vagy akadályozta azt? Tehát nem azt tartom értékelésem elsődleges kritériumának, hogy mi a viszonya a pietizmusnak a felvilágosodásként leírt eszmerendszerhez.

Szauder József programadó tanulmányában a felvilágosodás kutatásának feladatai közé helyezte 1969-ben a pietizmus és a jozefinizmus lényeges tartalmát jelentő reformkatolicizmus vizsgálatát.¹ Azóta mindkét témakörrel sokan foglalkoztak. (Mivel a reformkatolicizmus most nem tárgya dolgozatomnak, csak annyit jegyzek meg róla, hogy a reformkatolicizmust

---

* A tanulmány az OTKA (K 100446.) támogatásával készült.

¹ SZAUDER József, *A 18. századi magyar irodalom és felvilágosodás kutatásának feladatai*, ItK 1969, 146.

és a jozefinizmust inkább egymásnak feszülő, mint egymással átfedésben lévő fogalomnak látom.)

Az August Hermann Francke nevével fémjelzett hallei pietizmus magyarországi jelenlétének jellemzéséhez hazai pietistáink pietizmus-fogalmát és egymáshoz való viszonyát vizsgálom meg. (A pietizmus más irányzatai Magyarországon csak ritkán adatolhatók.) Az utóbbi néhány évtized jelentős hazai pietizmus-kutatásából kiemelkedik Csepregi Zoltán tevékenysége, aki fontos tanulmányai mellett két forráskiadványában a témakörre vonatkozó több mint félezer levelet tett közzé.² A vallási reformtörekvés Magyar Királyságra gyakorolt hatása nemzetközi konferenciákon is szerepel témaként.³ Nem vizsgálom az erdélyi helyzetet, pusztán megjegyzem, hogy az erdélyi hatás a Magyar Királyságban játszottnál csekélyebb.⁴

A hallei pietizmus vallási megújulási mozgalom⁵ a lutheri elvekhez, a Bibliához és az 1577-ben megfogalmazott *Formula concordia*hoz való ragaszkodás jegyében. Néhány jellemzője: A hit nem állandó és megvédendő tulajdona az egyénnek, nem a megigazulás bizonyosságából, hanem a bűnbánat folyamatában jön létre. Az egyén tevékeny kereszténységének tápláló helyei a „collegium pietatis”-ok. A pietizmus nemcsak az egyén kegyes életének megújítása, hanem a megújulást szolgáló egyház reformja is. A megtérés és újjászületés az egyén és a közösségek aktív hitéletét eredményezi. Ha ehhez megfelelő intézményrendszer kapcsolódik, a világ reális javulásával lehet számolni. A pietistáknál háttérbe szorul a skolasztikus teológia, a felekezeti polémia, a tudomány nem telepedik rá a kegyességre. S mindez az evangélikus egyház hivatalos keretein belül maradva.⁶ A megújulási mozgalomban résztvevők véleménye a pietizmusról: Veit Ludwig von Seckendorf: konkrét egyházjobbító törek-

² CSEPREGI Zoltán, *Magyar pietizmus, 1700–1756, Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*, Bp., Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 36); Uő, *Pietismus in Ungarn, 1700–1758*, Beiträge zur Ostdeutschen Kirchengeschichte, Münster, 2004, 25–38; Uő, *Der Pietismus in Ungarn und das Luthertum in der Tolnau: Evangelische Kolonistenprediger in Transdanubien (1718–1775) = Die Ansiedlung der Deutschen in Ungarn*, hg. Gerhard SEEWANN, Karl-Peter KRAUSS, Norbert SPANNENBERGER, München, 2010, 173–184; Uő, *Brüderlichverfeindet? Luthertum und Reformiertentum in der neu besiedelten Tolnau = Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten in Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*, hg. Rainer BENDEL, Norbert SPANGENBERGER, Berlin, LIT Verlag, 2011, 99–113; Uő, *Pietas Danubiana – Pietismus in Dunautal, 1693–1755: 437 Schreiben zum Pietismus in Wien, Preßburg und Oberungarn*, Bp., Magyar Evangélikus Digitális Tár, 2013: http://medit.lutheran.hu/sites/medit2.lutheran.hu/files/medit/csepregi_zoltan_pietas_danubiana_1693-1755.pdf

³ Például: *Pietas Hallensis universalis: Weltweite Beziehungen der Franckeschen Stiftungen im 18. Jahrhundert, Ausstellungskatalog*, hg. Paul RAABE, Halle, 1996; *Interdisziplinäre Pietismusforschung: Beiträge zum Ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2001*, hg. von Udo STRÄTER, Halle, Verlag der Franckeschen Stiftungen, 2005 (Hallesche Forschungen, 17).

⁴ Vö.: FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, 2001.

⁵ A pietizmus fogalmáról, historiográfiájáról: CSEPREGI, *Magyar pietizmus*, (2. j.), 9–14.

⁶ Johannes WALLMANN, *Frömmigkeit und Gebet = Geschichte des Pietismus*, hg. Hartmut LEHMANN, *Band 4: Glaubenswelt und Lebenswelten*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2004, 81. Összefoglalás a pietizmusról: Johannes WALLMANN, *Der Pietismus*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1990. (Magyar fordításban: *A pietizmus*, Bp., Kálvin Kiadó, 2000.)

vés, Johann Melchior Stenger: egyházi kegyességi folyamatokba illeszkedő program, Philipp Jacob Spener: a lutheri reformáció folytatásaként keletkezett történeti mozgalom.⁷

Az 1970-es években példaként állt a Philipp Jacob Spener és August Hermann Francke nevével fémjelzett mozgalom azon magyarországi keresztény bázisközösségek előtt, amelyek hangsúlyozták, hogy a keresztény tanítást úgy kell megvalósítani a politikai hatalom szorítása, az egyházi felettesek elhatárolódása, szankciói közepette, hogy abból az egyház megújulása és ne a szervezeti keretek szétszakítása következzen.

Név szerint ismerjük, hány magyarországi hallgató látogatta a hallei egyetemet Francke életében. Ugyancsak ismertek az összehasonlításhoz szükséges jénai és wittenbergi diáknév-sorok. A hallei egyetem 1694-es alapításától egészen a 18. század közepéig e két egyetemmel hasonló népszerűséget élvezett.⁸

Év	Beiratkozás		
	Halle	Wittenberg	Jena
1694–1714	144	290	136
1715–1740	254	266	306
1741–1766	162	151	297
1767–1789	65	114	245

A beiratkozottak anyanyelvét a matrikulák adatai és egyéb ismereteink alapján csak hozzávetőlegesen tudjuk megállapítani. Több mint egyharmaduk erdélyiként jelölte meg magát (Transylvanus, Siebenbürgisch), 50 % neve után áll a Hungarus, Ungarus kifejezés. A kifejezések egy adott terület lakóira vonatkoznak, nem népcsoportra. Jelentésük: erdélyi, magyarországi; a Szent Korona alattvalója.⁹ A magyarországi és erdélyi városok vallási közösségeit a felföldi Szepességen és az erdélyi Szászföldön kívül is nagyjából evangélikus vallású németek alkották, a gyülekezeteikben működő tanárok és lelkészek tevékenységének tanulmányozása még elvégzendő feladat. Tényszerűen nem ismerjük a magyarországi német gyülekezetek könyvekkel való ellátását, s nemcsak a külföldről behozott hitéleti könyvek milyenségét és mennyiségét, hanem a Magyarországon megjelent német evangélikus hitéleti könyvekről sem készült még felmérés.

A török uralom alól felszabadult ország a 17. század végén ismét egységessé vált. (Erdély önállóan kapcsolódott a Habsburg birodalomhoz.) Az elnéptelenedett területekre vegyes etnikumú lakosság került. Egy nagyobb, vegyes népességű városban a német mellett magyar vagy/és szlovák nyelvű gyülekezet gyakran tartott külön lelkészt, de az csak ritkán volt dönté-

⁷ CSEPREGI, *Magyar pietizmus*, (2. j.), 9–10.

⁸ TAR Attila, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1694–1789*, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11), 24.

⁹ Ha a magyar származás, magyar anyanyelvűség hangsúlyozott, akkor a Hungaricus kifejezés használatos.

si helyzetben lévő első pap (pastor primarius). A Halléből, Jénából, Wittenbergből hazatértek teljes névsorának birtokában jó volna egy átfogó vizsgálat arról, hogy itthon hogyan, milyen szellemben tevékenykedtek: alkalmazkodtak a körülményekhez, vagy milyen irányban tértek el attól.

A Magyarországon használatos előnevek nyelvi alakja sem jelent biztos fogódzót az anyanyelv megállapításához a 18. század elején. Magyarországon a latin, az értelmiség által beszélt közös nyelvként és hivatalos nyelvként, közvetítő nyelvnek számított. Franckéhoz Besztercebányáról írt levelében Elias Breitor azt kérte, hogy Spener és Francke műveit fordítsák latinra, hogy azokat Magyarországon a nem németek körében is terjeszteni lehessen.¹⁰ A szülők a latin mellett igyekeztek fiaikat megtaníttatni magyar, német és szlovák nyelvre, a fiatalok gyakran a Magyar Királyságban, anyanyelvüktől eltérő nyelvi környezetben ún. „csepregyerekként” tanultak németül, magyarul vagy szlovákul. Később igény és szükség szerint használták e nyelveket, kisebb, vegyes nyelvű gyülekezetben gyakran nemcsak egyet. Nem ritka az sem, hogy nevüket is a használt nyelvre fordították. Például a később tárgyalandó, a magyar nyelvet nagy hévvel előnyben részesítő Bárány György apja Trencsénből származott, a győri iskolából hívták lelkésznek a Vas megyei Beled nevű faluba. Magyar környezetben nevét magyar változatban használta, fia már Bárány névvel iratkozott be a hallei egyetemre. (Korábbi név: Baraňek.) A wittenbergi egyetemet látogató Regis Márton nevét is váltakozva találjuk Regis és Király formában. Krmann Dániel a Dunától északra szlovák környezetben élt, öccse, Kerman János a Dél-Dunántúlon magyarok közt. Nevéből a magyar nyelv szabályainak megfelelően tűnt el a mássalhangzó-torlódás.

A már közzétett/ismertetett forráscsoportok (pl. a Franckesche Stiftung iratai, August Hermann Francke, Bél Mátyás, Krmann Dániel levelezése) tanulságai szerint a hajdan szervesen egymás mellett élt, különféle anyanyelvű gyülekezetek és lelkészek együttes kutatására volna szükség. A gyülekezetek nem mai fogalmak szerinti nemzetekként szerveződtek, annak ellenére, hogy – ha lehetőségük volt erre –, anyanyelvenként is elkülönültek. És nemcsak a városokban. A 20. századi kutatások az anyaországban és az utódállamokban is többnyire csak a saját nemzeti nyelvű (és esetleg latin vagy német) forrásokból dolgoztak.¹¹ A kutatás helyes útirányba fordulása látható például Csepregi Zoltánál, aki a magyar és német anya-

¹⁰ CSEPREGI, *Pietas Danubiana*, (2. j.), nr. 6, (p. 60.)

¹¹ Vö. DANIEL VESELY, *Mattias Bel und der Einfluß des hallischen Pietismus auf Kirche und Schulwesen der Slowakei = Halle und Osteuropa: Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus*, hg. von Johannes WALLMANN und Udo STRÄTER, Halle/Tübingen, Franckesche Stiftung/Niemayer Verlag, 1998 (Halleische Forschungen, 1), 243–261.

nyelvű pietisták dunántúli jelenlétére egyaránt figyel,¹² másutt a Kárpát-medencei felekezetek és a nyelvhez tartozás identitásképző szerepét¹³ vizsgálja. Megfontolandó, amit a körmöcbányai születésű Jeremias Schwartzwalder 1721-ben a dél-dunántúli Varsádról Franckéhoz írt: „in diesen dreyen sprachen, ungrisch, böhmisch und deutsch, muß ich auch mein ampt verrichten”.¹⁴ Ma is fontos volna, hogy a kutató e három nyelv ismeretével rendelkezzen és e három magyarországi népcsoport közös történetét együtt vizsgálja.

A 18. század első felében a magyarországi protestánsok nehéz helyzetben éltek. Az 1681. évi 26. törvénycikk értelmében az akkori ország (Bécshez közelebb eső) vármegyéiben csak két-két, ún. artikuláris helyen (és szabad királyi városokban, végvárakban) gyakorolhatták nyilvánosan vallásukat. Az artikuláris helyek rendszerint kicsi falvak (pl. Nemeskér, Nemescsó), s fél megyényi területről kényszerültek idejárni a hívek. Az is gyakori, hogy a közeli város (általában német) evangélikus gyülekezete kényszerült ilyen közeli kicsi településre járni, például a kőszegiek a kb. 200 lakosú Nemescsóra. Az 1691. évi Explanatio Leopoldina megtiltotta az evangélikus (és református) lelkészeknek, hogy a nem artikuláris helyeken bárminémű vallási szertartást végezzenek. Híveik felkereshetik őket az artikuláris helyeken, ám a lakóhelyükön illetékes katolikus papnak stóladíjat kellett fizetniük. Iskolát csak az artikuláris helyeken működtethettek. 1731-ben a Carolina resolutio szentesítette ezt az állapotot, de a sok tiltás közt engedélyezi, hogy családi körben, magángyakorlatként vallásos szövegek másutt is olvashatók. Mindezt azért érdemes felidézni, mert az elnyomatásban nem volt más lehetőség, mint (a korban is gyakran használt képpel szólva) a megmaradt veteményeskertek minél hatékonyabb gondozása.¹⁵

Újabbban kiemelten foglalkoztak kutatók a Bécsben élő evangélikusok (ausztriai evangélikusok, protestáns országok követségei, azok lelkészei), valamint a közeli pozsonyi és soproni gyülekezetek között kialakult kapcsolatokkal, magyarországi pietista szerzők kiadásainak támogatásával.¹⁶

Bél Mátyás

A pietizmus kifejezésnek Magyarországon kezdettől fogva jól körülhatárolhatóan kettős tartalma volt. A tényleges pietisták vállalták a szó Spener-i pozitív jelentését és a Francke-

¹² CSEPREGI, *Pietismus in Ungarn, 1708–1758*, (2. j.).

¹³ CSEPREGI Zoltán, *Négy nyelvű reformáció a Kárpát-medencében*, Keresztyén igazság, 2011/4, 9–19.

¹⁴ A levél kiadása: CSEPREGI, *Magyar pietizmus*, (2. j.), nr. 37.

¹⁵ Bizonyára nem véletlen, hogy Bárány János 1756-ban a gyülekezetek látogatásáról írt *Instructióját* ezzel kezdi: „Prima cura sit scholarum... quae quasi plantarium sunt ecclesiae...” Az egyházlátogatási utasítást közlése: CSEPREGI, *Magyar pietizmus*, (2. j.), 264–267, nr. 100.

¹⁶ Gustav REINGRABNER, *Protestanten in Österreich: Geschichte und Dokumentation*, Wien–Köln–Graz, Böhlaus, 1981, 160–161. Lásd még Csepregi Zoltán és Keserű Bálint idézett tanulmányait.

tanítványságot. Bél Mátyás 1704-ben így írt Halléből besztercebányai patrónusának: „nagyobb szerencsének tartom, hogy Francke urat hallgathatom, mintha az egész ország-világ kincsei enyimek volnának”.¹⁷ A Francke-tanítványok az evangélikus lelkészi körökben szitokszóként használt pietistaságtól elhatárolódtak. 1720 körül már a pietista (= hallei) és ortodox (= wittenbergi) ellentétpár általánosan használt volt, a pietista szó magában foglalta az újító, a régít elvető jelentéstartalmat. Bél Mátyás szerint „a Magyarországon nem is létező pietizmus legyőzése érdekében” egyes papok mindenre képesek.¹⁸ Arra utalt e mondattal, hogy a sok támadás ellenére a pietistáknak nevezett személyek kivétel nélkül megmaradtak az evangélikus egyház keretein belül, ragaszkodtak a lutheri hagyományokhoz. Egybevág ezzel a Christoph Nicolaus Voigt (1678–1732) Franckénak 1713-ban írt levelében olvasható vélemény: Amikor megkérdezték, hogy Spenerrel, vagy Petersennel tart, azt válaszolta, hogy a Szentírás és az ágostai hitvallás a mértékadó. „Man halte es zwar in glaubens-articuln einig und allein mit der Schrift und Augustana Confessione”.¹⁹

Korábban a magyarországi szakirodalomban az anyanyelvi tevékenység és vallásos buzgóság elég volt ahhoz, hogy valaki a pietisták közé kerüljön. Hegyfalusi György (†1730) evangélikus lelkész buzgósága vetekedett a kortárs pietista lelkészekével. Halála után szép ima- és énekeskönyvét kiadták lelkésztársai. Életét gyakori és botrányos nőügyek kísérték. Nem ragadt rá sem pozitív, sem negatív jelentéssel a pietista szó.²⁰ M. Sartorius Jánost (†1738) sem nevezték pietistának, pedig könnyű volt a Felföldön az 1720-as, 1730-as években megkapnia e jelzöt annak, aki a vallási élet területén próbált változtatni, újítani. Ő magyar nyelvű köteteket adott ki Wittenbergben, magyarországi ortodox evangélikusok támogatásával. A tehetséges lelkészt a békétlen ember, fanatikus és efféle jelzőkkel illették. (Kizárható, hogy felfogása, életvitele a pietisták élet- és egyházalakító programjából táplálkozott, levelezéséből és életútjából egyértelmű, hogy M. Sartorius fanatizmusa és a hallei pietizmus egymástól távolt álltak.)²¹

Az imént már idézett Christoph Nicolaus Voigt, Francke fiainak egykori tanítója, Halléből indulva Teschenben lett lelkész, majd 1712–1713-ban az erdélyi Nagyszében tanár. Pietista tevékenysége miatt onnan is távoznia kellett, ekkor 1716-ig Bécsben tartózkodott, kapcsolat-

¹⁷ *Bél Mátyás levelezése*, s. a. r., bev., jegyz. SZELESTEI N. László, Bp., Balassi, 1993 (Magyarországi tudósok levelezése, 3), nr. 4.

¹⁸ *Uo.*, nr. 285. (1726. jan. 4.)

¹⁹ Zoltán CSEPREGI, *Prediger hallischer Prägung im Dreieck Wien–Pressburg–Ödenburg = Interdisziplinäre Pietismusforschungen*, (3. j.), 690. Ugyanezt idézi: Zsuzsa FONT, *Radikale Orientierung unter den siebenbürgischen Sachsen*, = *Uo.*, 714.

²⁰ SZELESTEI N. László, *Pietizmus és magyar nyelv a 18. század első felében* = SZ. N. L., *Eszmék és arcok a 18. századi Magyarországról*, Bp., Universitas, 2010 (Historia litteraria, 26), 17.

²¹ SZELESTEI N. László, *M. Sartorius János, a fanatikus lelkész* = *Uo.*, 40–45.

ban állt Franckéval, kedvező állásajánlatra várt, aztán Selmecebányán lett lelkész. Bécsben és Bécsből startolva ebben a korban kedvező lehetőségek nyíltak fiatal értelmiségieknek, és nemcsak az egyházi pályán. A bécsi tartózkodás jó lehetőséget nyújtott kapcsolatok szerzésére, a külföldi követségek segítségével a Birodalmon belüli és azon túli tájékozódásra és tájékoztatásra. Sokan vállaltak előkelőségek mellett titkárságot, könyvtárosi, levéltárosi vagy főrangú ifjú melletti moderátori állást. A németországi értelmiségi túltermelés sok irányból hozott ide hasonló céllal fiatalokat. Például 1719-ben Gottfried Wilhelm Leibniz ajánlására jött Bécsbe (és hat éven át várakozott ott) Gerhard Cornelius Driesch, aki, bár katolikus vallású volt, levelezett Franckéval. 1725-ben Pozsonyban, az érsek tényleges tartózkodási helyén, Esterházy Imre esztergomi érsek magántitkára lett és Mátyással baráti viszonyba került. 1726-ban a bécsi jezsuitaellenes oktatási javaslatok idején ő kérte meg BÉlt, hogy a politikai állapotokat szem előtt tartva vázoljon fel egy általa helyesnek tartott oktatási rendszert. BÉl véleményét (*de studiorum in his provinciis restauratione, vel nova potius eorundem institutione*) továbbította az udvari tanácsosoknak, akik ezt tetszéssel fogadták. Driesch Johann Georg Mannagetta udvari tanácsos figyelmét külön felhívta a BÉlnél látott hallei kiadványokra, az *Inauguratio Academiae Fridericanae*-ra és a *Paedagogium Regium*-ra.

A Pozsonyt „kis Hallé”-vá²² alakító BÉl Mátyás alapvető hitelvekben lelkésztársaival egyetértésben dolgozott. Közben jelentős országleíró és történetírói tevékenységet folytatott. Több társa nehezményezte: miért nem fordítja minden idejét lelkészi teendőik végzésére. De miközben ezt saját hittársai, például a bécsi dán követség lelkésze, a szintén Francketanítvány Christian Nicolaus Möllenhoff, így vélelmezték, ő cseh és magyar bibliakiadást készített és hitéleti könyveket jelentetett meg magyarul, csehül, németül és latinul.²³ E párhuzamos munkásság pietista irányultságát jól érzékeltethetjük kiadványokkal. Tanárkodása idején (1708–1719) több tankönyvet adott ki latinul és anyanyelveken, besztercebányai és pozsonyi tanítványait számba vette már a szakirodalom.²⁴ Latin és anyanyelvi Biblia-kiadásokat irányított,²⁵ imakönyvet állított össze,²⁶ áhítati könyvek fordításait készítette el.²⁷ Magyar

²² Johannes JEVERUS, *Verzeichnis allerhand Pietistischer Intriguen und Unordnungen in Litthanen, vielen Städten Deutschlands, Ungarn und America*, o. O., 1729, 126.

²³ CSEPREGI, *Pietismus in Ungarn*, (2. j.), 27.

²⁴ TÓTH Gergely, *Bél Mátyás pozsonyi tanítványai*, Lyubus: Magyarságtudományi forrásközlemények, szerk. KERÉKES Dóra, Bp., 2007, 179–208; UŐ, *Bél Mátyás besztercebányai diákjai*, Uo., 2009, 135–170.

²⁵ *Biblia Sacra, To gest: Biblj Swatá aneb wssecka Swatá Pjsma Starého y Nowého Zákona...* W Hale, 1722; *Novum Jesu Christi Testamentum* Sebastiano CASTELLIONE interprete... accessit Mathiae BELII *Paraenesis ad studiosam juventutem*, Lipsiae, 1724. – Az 1727. évi magyar nyelvű Újszövetség-kiadást (*A mi Urunk Jesus Christusnak Uj Testamentoma*, magyar nyelvre fordítatott CAROLI Gaspár által. [Lipscse, 1727.]) BÉl Mátyás revideálta: Vö. SZELESTEI N. László, *Bél Mátyás Újtestamentom-kiadásáról* = Sz. N. L., *Eszmék és arcok*, (20. j.), 24–29.

²⁶ *Praecepta Christianae*, Lipsiae, 1728. – *Die Gott suchende Seele*, Leipzig, 1729.

nyelvű fordításokkal ellátták dunántúli híveiket az ottani pietista lelkészek.²⁸ Torkos András, Bárány György, Sartoris János és Vázsonyi Márton,²⁹ pozsonyi német hívei pedig számíthattak a német nyelvterületeken megjelent könyvekre. Bél Mátyás országleíró és történeti műve-
iért a „magnum decus Hungariae” elnevezést kapta meg.³⁰

Elgondolkodtató, hogy a korszak evangélikus értelmisége (pietisták és ortodoxok egyaránt) nemcsak hitéleti, hanem a mindennapi világi élethez szükséges, a szakirodalomban népfelvilágosító, elsősorban orvosi, nevelési és gazdasági anyanyelvű könyveket is kiadott.³¹ Úgy látom, hogy e tevékenységnek a mozgatórugóit a vallási megújulás következményeként kell értékelnünk, a foglalkozással járó feladatokhoz való hozzáállásból fakadónak kell tekintenünk és nem általános humanista filantrópiaként, vagy a felvilágosodás „közboldogság” eszméjének szolgálataként. Azonos jellegű tevékenységet ösztönöz majd, más eszmétől indítatva a század közepe után a bécsi udvar.

Ha a szakirodalom alapján kell megneveznem a magyarországi pietista lelkészek legádázabb ellenségét, akkor Krmann Dániel püspököt (1663–1740, 1706-tól a Biccsei egyházkerület püspöke) kell mondanom. Bél Mátyás (1684–1749) és Krmann Dániel életútja jól feldolgozottnak tekinthető. Most megpróbálom röviden felvázolni egymáshoz való viszonyukat. A két evangélikus lelkész levelezéséből³² úgy tűnik, hogy az 1710-es évektől Krmann 1740-ben bekövetkezett haláláig, bár néha viták közepette, baráti viszony volt köztük. Krmann fontos

²⁷ Johann ARND, *Paradies-Gärtlein voller Christlicher Tugenden...* Cseh és magyar fordításban: *Záhradka Ragská, plná Křesťanských Ctmostj*, genž skrze wraucné, nábožné a pořessitedlné Modlitby do dussi wsstjpené býti magj; K Obnowenj prawé Wjry a k wzdelánj nowého duchownýho Žiwota S Pomocy Milosti Božj [Matthiae BELII], z Německého Gazyka w Česky wvedená... 1720. – *Keresztyéni jóságos tselekedetekkel tellyes paraditsom kertetske...* HUSZTI István 1698. esztendőbeli fordítása után ... ki botsáttatott BÉL Mátyás által, Nürnberg, 1724; Johann ARND, *Vom wahren Christentum...* Cseh és magyar fordításban: *Paterý knihy o Prawém Křesťanstwj...* predmluva: Milownjik Bedliwý [Matthias BELIUS], 1715. – *Az igaz keresztyensegről irott négy könyvei*, ford. BÁRÁNY György, kiad. VÁZSONYI Márton, Jena [recte: Sopron, Rennauer], 1741. Vö. NAGY Márta, „*Pietas Hungarica.*” *Die ungarischen Übersetzungen des Wahren Christentums und des Paradiesgärtlein von Johann Arndt = Halle und Osteuropa*, (11. j.), 275–282.

²⁸ Vö. SZELESTEI N. László, *Bél Mátyás és a magyar nyelvű pietista irodalom művelői = Sz. N. L., Eszmék és arcok*, (20. j.), 18–24. Az ún. győri pietista körről összefoglalást ad Csepregi Zoltán a 2. jegyzetben említett *Magyar pietizmus* című kötetében és a *Pietismus in Ungarn* című tanulmányában.

²⁹ Bárány György és Vázsonyi Márton 1711-ben Halléban Francke három művét is megjelentette magyar nyelven. (Bárány György fordítása: Augustz Herrmann FRANCKENAK [...] *Oktatása a gyermeknevelésről*; Vázsonyi Mártoné: *Augustus Hermannus Franckenak Rövid és együgyű fundamentumos út mutatása, I–III*, – *Szent Írás szerint való életnek regulái...*)

³⁰ BELIUS, Matthias, *Hungariae antiquae et novae Prodromus ... Norimbergae*, 1723. – *Notitia Hungariae novae historico-geographica, I–V*. Viennae, 1735–1747. – *Adparatus ad historiam Hungariae sive collectio miscella ... I/1–10, II/1–2*. Posonii, 1735–1743; *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini... I–III*, cum praefationibus Matthiae BELII, cura et studio Ioannis Georgii SCHWANDTNER, Vindobonae, 1746–1748.

³¹ Illusztrálásként Perliczi János Dániel tevékenységét említtem. Vö. SZELESTEI N. László, *Perliczi János Dániel (1705–1778) = Sz. N. L., Eszmék és arcok*, (20. j.), 45–64.

³² *Bél Mátyás levelezése*, (17. j.), 26 levél.

szerepet játszott az 1707. évi rózsahegyzi zsinaton, amely az Úr szőlejében pusztító rókáknak nevezte a pietistákat.

Bél Mátyás Pozsonyba kerülése (1714) után a Halléban tapasztaltak szerint szervezte az evangélikus gimnáziumot, majd lelkészként a gyülekezeti életet. A cseh nyelvű Biblia kiadásában Krmann és Bél munkatársak voltak, Bél országleíró munkáját segítette Krmann. 1722-ben Bél egyenesen azt tanácsolta, hogy Krmann küldje unokáját Halléba Franckéhoz, akinél támogatást szerez.³³ Bél Mátyás pietista iskolaszervező és könyvkiadói tevékenységét, Pozsony nyíltan pietista jellegét a szakirodalom már kellően feltárta.³⁴ Az adatok alapján érthető, hogy a Pozsonyban jól beágyazódott lelkész és sikeres tudós, Bél Mátyás vált a pietistákat érintő támadások első számú célpontjává.

Krmann Dániel püspököt az 1720-as években lelkésztársai (pl. Antoni Sámuel csetneki lelkész, püspök 1709–1738); Ertel János Gottfried 1724-től besztercebányai, 1738–1757 soproni lelkész; Hruskovics Sámuel 1720-tól egyházasmaróti, 1732-től besztercebányai lelkész, 1744–1748 között püspök; Weinert András 1722-től Lőcsén tanár, 1729–1761? között Eperjessen lelkész) próbálták Bél ellen hangolni. Pietizmusa a legfőbb vád, ám a levelek összképéből kitapintható e pietista ellenes hangulat kialakulásának egy nagyon reális, nem hitelvekhez kötődő alapja. Azt hánytorgatják folyton, hogy Bél lebeszéli tanítványait és a hozzá fordulókat a wittenbergi egyetemen tanulásról. Közben azt tapasztalják, hogy a patrónusok, sőt az egyházi felügyelők is, egyre gyakrabban támogatják a Halléban végzetteket. Jól érzékelték, hogy ez a (többnyire langyos) gyülekezeti élet megzavarásához fog vezetni. Antoni szerint Bél a szektásodás irányába halad. Sintzendorff gróf figyelmeztette is Bélt, ne térjen el az ágostai vallástól, mert azt hallotta, hogy valamiféle új szektát honosít meg Magyarországon (te velle aliquam novam sectam in Hungaria introducere).³⁵ Bél a támadásokra többnyire nem válaszolt, nem vitatkozott, tette a dolgát. Azt azonban többször megismételte, hogy Pozsonyban nem Halle, hanem a Biblia és a lutheri tanok fontosak. Vádlói ellenőrizhetik a pozsonyi iskolában történeteket. Ő maga az ország fővárosában, mindenki szeme láttára él és tevékenykedik.³⁶ Egy-egy oldalvágást néha Krmann püspök is kapott Béltől: Ő nem a miavai kofáknak

³³ „Quod autem ad nepotem Tuum adinet, non Te consilii poenitebit, si eum Halas, in Regnum illud Orphanodochium miseris, ubi et vitae, et studiorum eam poterit habere rationem, quae eum virum olim queat efficere Deo acceptum, Ecclesiae utilem. Opus vero fuerit, ut Excellentissimum Franckium de fatis pueri doceas, eumque roges, ut eum patrocinio suo dignari velit. Faciet is Tui causa plurimum: ego vero Tuas ad eum comitari non negligam.” *Uo.*, nr. 167.

³⁴ Ján TIBENSKÝ, *Veľká ozdoba Uhorska: Dielo, život a doba Mateja Bela*, Bratislava, Tatran, 1984; Lásd még Csepregi Zoltán Daniel Vesely és Szelestei N. László idézett műveit.

³⁵ Bratislava, Štátny ústredný archív (a továbbiakban: ŠÚA), Rod. Zay, Rkp. 46, p. 299. (1724. júl. 5.)

³⁶ *Bél Mátyás levelezése*, (17. j.), nr. 240. Matthias Bél an Johann Mitsinsky, 1725. jan. 23.

prédikál,³⁷ hanem az ország fővárosában előkelő hallgatóságnak. (Krmann püspök fennhatósága nem terjedt ki a pozsonyi gyülekezetre.) Antoni Sámuel püspök szerint Bél a maga oldalára állította az evangélikus vallás támogatóit és azok segítségével (*favore et admiratione politicorum*) dolgozhat.³⁸

Maradva még a Bél–Krmann viszonynál: amikor Krmann veje katolizált, Bél vigasztalta, a püspök börtönbe kerülésekor pedig névtelenségben maradva állt mellette és adományokat gyűjtött számára.³⁹ A Dunától északra Krmann püspök tekintélye sokat számított a felmerült viszályok lecsendesítésében. Azt is jelezni kell azonban, hogy az ortodox tanok védőjeként elkönyvelt püspök ortodox lelkésztársait is gyakran korholta, buzgóbb munkára ösztönözte őket.

Hivatalos intézkedések

A pietizmust Magyarországon szervezetter először a rózsahegyvi evangélikus zsinat (1707) ítélte el. A viszályt nem lehetett azzal csitítani, hogy az elítélés nem vált hivatalos állásponttá, *opinio privata* maradt. A következő évtizedekben a Wittenbergben végzett lelkészek egyre nagyobb aggodalommal tapasztalták, hogy felföldi, biztos és jó megélhetést biztosító lelkészi állásokhoz jutnak pietista felfogású személyek („halleiek”), s ha arra módjuk nyílik, az iskolai tanítást és a gyülekezeti lelki gondozást átalakítják. Sőt, nemcsak a gyerekeket és a felnőtt híveket, hanem a lelkésztársaikat is másfajta munkára ösztönzik. Krmann püspök tárgyilagos megállapítása szerint a pietisták sokkal összetartóbbak, mint az ortodoxok. Érdekes egybeesés ez Francke azon véleményével, hogy a Halléből hazatért magyarországiak és erdélyiek, a hallei nevelés eredményeként, nem civakodnak.⁴⁰ 1724-ben történt, hogy a Hallét, majd Jénát látogató Bél-tanítványt, Bertasch András hosszú vizsgáztatás után Krmann püspök lelkésszé avatta, feleskette a Bibliára és a szimbolikus könyvekre. Bertasch, aki Aszódon lett lelkész, megfogadta, hogy nem lesz pietista, ám tevékenysége alapján annak tartották. Krmannt vádolták, hogy miért avatta föl. Ő nem fogadta el támadói érvelését, hogy Bertasch „hallei”, tehát

³⁷ Krmann püspök Miaván lelkészkedett.

³⁸ A bekezdés adatainak forrása: ŠUA, Rod. Zay, Rkp. 48. pp. 605, 609; Rkp. 46. pp. 179, 295, 337 (Innen az idézet). *Bél Mátyás levelezése*, (17. j.), Krmann Dánielnek írt levelek és a Mitsinsky Jánossal való levélváltás.

³⁹ *Bél Mátyás levelezése*, (17. j.), nr. 404, 408, 418, etc. – Krmann püspök elítéléséről: SZIMONIDESZ Lajos, *Kermann Dániel ev. püspök főbenjáró pere iratai a Magyar Országos Levéltárban*, Rózsahegy, Tranoscius Társaság, 1940.

⁴⁰ Francke 1713-ban Leibniznek ezt írta: „Es haben nemlich in Vorigen Jahren so wol Ungarn al Siebenbürgen in ziemlicher Anzahl allhier studieret... Es ist uns auch ein eigenes exempel bekant worden, dass sie sich nachero in ihrem Vaterlande, es sey in Ungarn oder in Siebenbürgen übel verhalten haben solten. Vielmehr ist dieses Frucht der hier genossenen Anführung gewesen, dass sie nicht zänkisch und haderhaftig sich erwiesen.. so viel uns wissend, der Obrigkeit nie Ursache gegeben über sie klagen.” A mások által is idézett részlet: FONT, *Erdélyiek*, (4. j.), 87.

pietista (Hallensis est, ergo fanaticus pietista).⁴¹ Máskor is gyakori volt, hogy a buzgó lelkészekre ráragasztották a pejoratívnak tartott pietista jelzőt. Az utókor pedig gyakran elfogadja e minősítést, csak éppen pozitív töltettel, s néha a buzgó ortodox lelkészeket is pietistának nevezi.⁴²

Az esperjesi jegyzőkönyvekben a pietizmus terjedését gátló állásfoglalásokat olvashatunk. Esperesi, vagy püspöki vizsgálattal nehezítették pietista érzelmű papjelöltek lelkészi meghívását. Az ország észak-keleti részén az 1737. évi kukovai zsinaton megfogalmazták, hogy az evangélikus lelkészeknek a püspök előtt kötelezniük kell magukat arra, hogy a tiszta evangélikus tanokat vallják, hűek a szimbolikus könyvekhez (amint azt a Konkordienformel tanítja), elvetik az ortodox tanokkal nem egyező hallei, jénai és tübingeni tanárok nézeteit.⁴³ Miletz Illés pozsonyi szlovák és magyar lelkész szlovákul kiadott Rambach és Spener-fordításai eljutottak nemcsak a lelkészekhez, hanem a köznéphez is. Természetesen nehezményezték ezt az ortodox lelkészek. Az 1739-ben Nécspálról távozó, Besztercebányára meghívott lelkész, Pohl Mihály búcsúlevelében írt kifejezése szerint „Satan sub specie pietatis Ecclesiam probat”. Érdekes, hogy amikor a turóci lelkészek Miletz fordításáról a pietista beállítottságú Mohl Illés püspöktől kértek véleményt,⁴⁴ az kitérő választ adott. Tudta nélkül készült a fordítás, azt még nem látta, teológusok pro és kontra vitatják Spener művét. Nyugalomra intett. A lelkészek elküldték neki a Miletz által összeállított *Apologia Spenerianát* is. Mohl igyekezett a lelkészeket a Szentírásra és a szimbolikus könyvekre hivatkozva egyetértésben megőrizni. (Tulajdonképpen ezt tette elődje, az ekkor már a pozsonyi börtönben sínylődő Krmann Dániel is; ortodox beállítottságát háttérbe helyezte. Püspökként ez volt a Bibliából tanult kötelességük. Szintén ezzel védekeztek a pietista beállítottságú lelkészek, Bél Mátyással az élen.)

1741-ben Severini Pálnak névtelenül, szlovák nyelven megjelent műve (*Collectanea antipietistica*⁴⁵) kérdések és feleletek formájában mutatja be az ortodoxok és pietisták közti különbséget, ortodox oldalon állva. A kötet szerint a pietisták Halléba tanulni, Pozsonyba tanárságot szerezni, a nemes urakhoz pedig koldulni járnak. Az illetékes püspök és inspektor véleménye eltérő volt Severini művéről: az 1744-ben a bányai egyházkerület püspökévé vá-

⁴¹ ŠUA, Rod. Zay, Rkp. 50. p. 636. Levélfogalmazvány Mitsinsky Jánosnak.

⁴² PAYR Sándor, *Magyar pietisták a XVIII. században = Magyar protestáns egyháztörténeti monográfiák, I*, Bp. 1898, 97–174.

⁴³ VESELY, *Matthias Bel*, (11. j.), 257.

⁴⁴ „... quid de Postillis Speneriis eorundemque Apologia passim in Patria nostra divulgata sentiamus.”

⁴⁵ [SEVERINI, Paulus], I[n] N[omine] J[esu] C[hristi], *Collectanea antipietistica, to gest spolusebránj učenj toho w němž opravdowj Lutherani tēm domnělým řečeným pietistum... sepsané od gednoho Páně Sl’užebnjka... [Pucho?]*, 1741. – *Collectanea antipietistica, das ist, Zusammengefaßte Lehre dessen, worin die Wirklichen Luheraner diesen vermutlichen, sogenannten Pietisten, nach der Heiligen Schrift und den Büchern der lutherischen Religion widersprechen.*

lasztott Hruskovics Sámuel dicsérte, Radvánszky János inspektor pedig az evangélikus egyház életére veszélyesnek tartotta. A necpáli lelkész, Turzó János helyeselte a pietista-ellenes művet, bár szerinte inkább latinul kellett volna megírni, akkor nem zavarta volna meg a gyülekezeteket. (Csak zárójelben: a Severini Pál művét dicsérő Hruskovics Sámuel és Turzó János egyaránt segítette Bél országleíró munkáját, tehát a Bél pietizmusával való szembenállás nem jelentett személyi összeütközést.⁴⁶) Miletz Illés Pozsonyban, Bél Mátyás lelkésztársaként, azzal egyetértésben tevékenykedett.

Dunántúli helyzetkép

Más a helyzet az ország azon területein, ahol a török utáni új betelepítések nyomán új gyülekezetek alakultak. A Dunától délre eső terület legjelentősebb evangélikus gyülekezete Győrött volt, 1749-ig jelentős iskolával. Torkos András lelkész (1669–1737) 1698-tól tanárként, 1707-től vezető lelkészként tevékenykedett itt. Wittenbergben tanult, de Philipp Jakob Spener tanácsára meglátogatta a hallei árvaházat. Franckénak győri lelkészként több levelet írt, tanácsát kérve.⁴⁷ Kérésére Francke az üldözött dunántúli lelkészek számára pénz gyűjtött.⁴⁸ Megerősítő láncszemet jelentettek köztük a később híressé vált közös tanítványok. Szeniczai Bárány György (1682–1757) és Vázsonyi Márton (1688–1737) hazatértük után kapcsolatban maradtak Franckével.⁴⁹ Méltó társuk volt Sartoris János (1695–1756), aki a győri iskolából Bél Mátyást követve ment Besztercebányára, majd Pozsonyba, onnan a jénai egyetemre.⁵⁰ Azért kell ezt külön megemlítenem, mert a hallei pietista szellemet nemcsak Halléból hozták magukkal peregrinusaink.

A Dunántúlon működött lelkészek életútjával és tevékenységével, magyar anyanyelvű programjukkal sokat foglalkozott szakirodalmunk;⁵¹ ők érték el a leglátványosabb eredményeket: gyülekezetek alapításával, a hitélet megújításával, iskolák fenntartásával és a hitet tápláló és tevékeny életre buzdító anyanyelvű könyvek kiadásával. Néha adatok és megfontolás nélkül növekszik szerepük a szakirodalomban. Ügyelnünk kell egy-egy artikuláris hely nyelvi sokszínűségére, az ottani tevékenység (például a nemescsói árvaház létesítése) nem tulajdonítható kizárólagosan a magyar nyelvű gyülekezetnek és annak lelkészének.⁵²

⁴⁶ TÓTH, *Bél Mátyás besztercebányai diákjai* (24. j.), 147–149.

⁴⁷ A levelek (1709–1726) kiadása: CSEPREGI, *Magyar pietizmus*, (2. j.), nr. 4–7, 9, 20–22, 24, 26, 30, 33, 40, 41, 48.

⁴⁸ *Uo.* nr. 30

⁴⁹ *Uo.*, nr. 12, 13, 15, 16, 18, 23, 25, 29, 32, 39, 43.

⁵⁰ Beiratkozás: 1719. jún. 23.

⁵¹ SCHMIDT János, *Szeniczai Bárány György ... élete és munkássága, 1682–1757*, Paks, 1940. Lásd még Csepregi Zoltán és Szelestei N. László idézett műveit.

⁵² Nemescsón működhetett csak a kőszegi német gyülekezet is.

A magyarországi pietista-ortodox viták gyakran csak a németországiak átvételének tűnnek, teológiai alappal csak ritkán találkozunk. Erre a következtetésre jutott már Szeniczai Bárány György monográfiája, Schmidt János is 1940-ben kiadott monográfiájában. Bárány a hallei irányzatot követte: fontosnak tartotta, elfogadta az Ágostai (Augsburgi) Hitvallást, a szimbolikus könyveket, azokkal ellenkezőt nem tanított.⁵³ Eredményei a pietista eszmék sikerét jelentik: a vasárnapi második istentisztelet, a napi bibliaórák, házi áhítatok, gyermek- és felnőtt hitoktatás, s bár környezete teológiailag vitatta, de ide sorolható a konfirmáció meghonosítása is.⁵⁴

A Dunától délre eső területnek nem volt püspöke a 18. század első évtizedeiben. Krmann Dániel Dunán inneni püspök, vagy más egyházkerület püspökének véleményére, segítségére nemcsak a tisztelet, hanem a kényszer miatt is szükség volt, például lelkészek avatásakor. A dunántúli újrászervezett evangélikus gyülekezetek lelkészei, például Szeniczai Bárány György, ügyes-bajos dolgaiban fordult előljáróihoz: a gyülekezetek liturgiájának kialakításához kért könyveket, enyhítve a hiányt, s védve magát a folytonos vádaskodásoktól.

Sok elvégzendő munka volt a Dunántúlon. Az itteni lelkészek nem értek rá vitatkozni, nem rontotta kapcsolatukat az egymással való vetélkedés sem. A Bél Mátyást támadó pasquillusok ugyan őket is (Torkos András, Vázsonyi Mártont és Szeniczai Bárány Györgyöt) gúnyolták,⁵⁵ de közvetlen támadásoktól mentesen dolgozhattak egyházi közösségeik igényeinek kielégítése érdekében. Beosztásukat nem volt érdemes irigyelni, a patrónusoktól szerzett támogatásokat látványosan jól használták fel (a gyülekezeti élet fellendítésére, a hitéletet szolgáló könyvek kiadására). A fentebb már említett pietista összetartásnak nagy szerepe volt abban, hogy titokban Magyarországon nyomtatott könyvekkel láthatták el a gyülekezeti tagokat.⁵⁶

A hitelveket összefoglaló, gyakran magyarázatos Luther-katekizmust állandóan lehetett kapni. A református Károli Gáspár magyar nyelvű Biblia-fordításának újszövetségi része Bél Mátyás javításaival 1726-ban jelent meg. 1736-ban Torkos András már nagyon várt fordítása Wittenbergben látott napvilágot – de nem a nyomdakész kéziratból, hanem annak fogalmaz-

⁵³ SCHMIDT, *Szenicei Bárány György*, (51. j.), 75–83.

⁵⁴ CSEPREGLI, *Magyar pietizmus*, (2. j.), 69–72.

⁵⁵ Az említett gúnyversek: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Lat. 1627, ff. 5–6.

⁵⁶ Ecsedy Judit, *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek, 1539–1800*, Bp., Borda, 1996; Uő, *Alte ungarische Bücher mit falschen deutschen Druckorten, 1561–1800*, Bp., Borda, 1999. A nyomtatványokra Nürnberg, Jéna, Frankfurt, Lipcse került, valójában azonban Sopronban, Győrött és Pozsonyban adták ki azokat. Vö. CSEPREGLI, *Magyar pietizmus*, (2. j.), 30–50; SZELESTEI N., László, *Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon, I–II*, Magyar Könyvszemle, 1983, 292–305; 1991, 343–353.

ványából.⁵⁷ E rosszul sikerült vállalkozás után Bárány György és fia János, valamint Sartoris János fordításában 1754-es impresszummal, 1758-ban jelent meg a magyar evangélikusok számára önálló Újszövetség.⁵⁸

Bárány György Halléból való hazatérte (1711) után a magyar nyelvű pietizmus legjelentősebb gyülekezetének győri iskolájában lett konrektor. Még Halléban lefordította és kiadatta Francke oktatási kézikönyvét.⁵⁹ „A hit dolgairól nem disputáltak benne”, olvashatjuk már a címben. A pietistákra jellemző módon került a vitát felekezeten belül, de azon kívül is. Győrött – a tanulók szüleinek megdöbbenésére – „a németek szokása szerinti” magyar anyanyelvű oktatással próbálkozott. A szülők döbbenete érthető: gyermekükből így sem pap, sem ügyvéd nem lesz, a latin alapos ismerete nélkül Magyarországon sem egyházi, sem világi területen nem lehetséges az előmenetel. Bárány György egyházszervezői missziós hevülete nemcsak Halléból hozott impulzusokból származott. Emlékezetben tartotta, hogy hallei tanulmányai idején azért nem kapott anyagi támogatást Petróczi Istvánnétól, mert nem akadt Magyarországon pap, aki a száműzött Thököly Imre törökországi híveihez (köztük volt Petróczi István is) lelkésznek elment volna. Petrócziné szerint az akademiták nem „valóságosan Istenért, hanem csak a könnyű életért” tanulnak. Bárány megfogadta, hogy ahol szükség lesz rá, oda fog menni. Elfoglaltsága például nem engedte meg neki, hogy a Trencsén vármegyében élő atyai rokonságát felkeresse. Tevékenységének lendülete és németországi ifjú lelkészek Dunántúlra jövetele a pietisták missziós törekvéseivel egyezik.

A két Francke-tanítvány, Bárány György és Vázsonyi Márton buzgóságát Francke is csilapította és reális irányba terelte, amikor azok 1714-ben Vázsonyban hallei mintára árvaházat akartak létrehozni. Végül a hazai patrónusok támogatásával létrehozott árvaház nélküli iskolába Győrből jött tanár, Wagner György, aki szintén Halléban végzett.⁶⁰

Bárány György a Balatontól délre eső, újonnan betelepített területeken szervezte német, magyar és szlovák hívekből a gyülekezeteket. Krmann püspök a köztudottan pietista lelkésztolnai esperessé nevezte ki. Ő pedig rendszeresen beszámolt a feladatait ortodox szellemben végző püspököknek. A levelekből jól kirajzolódik, hogyan ösztönözte paptársait, hogy energiájukat a hitélet élénkítésére fordítsák. A szlovák anyanyelvű, magyarokat is pasztoráló lelkészeket arra próbálta rávenni, hogy beszédeiket írják le, aztán pedig még a prédikálás előtt ma-

⁵⁷ Hallei támogatásra nem számíthattak, a magyarországi nyomtatás az 1729-ben kiadott Győri katekizmus elkobzása miatt nagyon kockázatos lett volna. Torkos András fia, József Wittenbergben tanult, bizonyára a korrek-túrázásnál számítottak rá.

⁵⁸ CSEPREGLI, *Magyar pietizmus*, (2. j.), 59–62; CSEPREGLI, *Pietismus in Ungarn*, (2. j.), 34–35.

⁵⁹ *August Herrmann FRANCKENAK Oktatása a gyermeknevelésről...* (29. j.).

⁶⁰ CSEPREGLI, *Magyar pietizmus*, (2. j.), 24–25, nr. 19, 29, 32.

gyarul jól tudó személlyel nézessék át, vagy inkább hallgassanak, mert romlott nyelvvel (corrupta lingua) aligha lehet építkezni. „Ebben a romlott században – írja Bárány – ha valaki ilyesmit próbál tenni, nem tudja kikerülni a gyalázatos pietista nevet... Ha ez pietizmus, akkor ők istentelenek és rágalmazók (impii et calumniatores).”⁶¹

Az újonnan betelepített vegyes nyelvűvé (magyar, német, szlovák) vált területek misszionálásához Báránynak lelkes segítőtársa volt a szintén Francke-tanítvány körmöcbányai német Jeremias Schwartzwalder, aki a bevezőben említett Hungarusként, három nyelven szolgált. Varsádról 1721-ben Franckénak írott levelében beszámolt arról, hogy volt hallei társainak egy része feledi a hallei intelmeket.⁶² Amikor 1723-ban evangélikusoknak és reformátusoknak együtt osztott úrvacsorát, lelkésztársa, a szintén Halléban végzett, Németországból Majosra meghívott Friedrich Samuel Bertram⁶³ lelkész nemtetszését fejezte ki.

Bárány folyamatosan vizitálta a gyülekezeteket, korholt és buzdított. A lelkészek nem mindig örültek az esperes jövetelének. A német papoktól is a naponkénti istentisztelet bevezetését kérte, és azt, hogy papokhoz méltó életet éljenek. A magyar papok közül többen túl sok energiájukat fordították a gazdálkodásra és a családjukra. „Én is gazdálkodásból élek, nehogy a fiatal gyülekezetnek terhére legyek, de ezt nem kötelességem rovására teszem – írta Krmann püspöknek.⁶⁴ A tabi szlovák lelkész az őt vizitálni érkező esperest egyszerűen kihajította házából.⁶⁵

Sartoris Jánossal közösen tette közzé az *Atyafiságos serkentések* című művet. Ebben a papok buzgóságának és tiszta életének fontosságáról szólt. A buzgóságot nem a tudomány, a tanulás rovására ajánlotta, de világosan leszögezte: „Nem arról van szó, ha vagyon-e mélységes tudományod, voltál-e a fő oskolákon, melyek akadémiáknak neveztettenek... hanem bírsz-e természet szerint való ajándékokkal, mellet a tanítóknak általában fogva szükségesek.”⁶⁶

Egyetlen komolyabb, evangélikus lelkésztársaival való teológiai vitába a magyarországi helyzet különlegessége miatt bonyolódott. Úgy vélte, hogy szükség esetén nemcsak püspök, hanem esperes is ordinálhat. (A Dunántúlon közel fél évszázada nem volt püspökük az evangélikusoknak.)

⁶¹ ŠUA, Rod. Zay, Rkp. 50. p. 640. (1725. jan. 27.)

⁶² CSEPREGI, *Magyar pietizmus*, (2. j.), nr. 37. A Balaton vonalától délre szerveződő evangélikus gyülekezetekről és lelkészeikről: CSEPREGI, *Der Pietismus...* (2. j.).

⁶³ *Bél Mátyás levelezése*, (17. j.), nr. 165, 167

⁶⁴ ŠUA, Rod. Zay, Rkp. 50. p. 640. (1725. jan. 27.); Rkp. 46. p. 345. (1725. máj. 7.)

⁶⁵ Uo., Rkp. 46. p. 497. (1727 augusztus).

⁶⁶ VOLF *Abrahámnak és ROGALLEN Fridriknek ... atyafiságos serkentések, melly az ujonnan rendeltetett tanítóknak adattatott*, mostan penig a magyar Sionnak ör-állóinak ébresztésekre két az Isten országának elől mozdításában vékon tehetségek szerint fáradozó atyafiakkal magyar nyelvre fordított [BÁRÁNY György által]. Jena [recte: Sopron], 1736.

Sartoris Jánossal és Vázsonyi Mártonnal együtt sok könyvet adott ki (Biblia, katekizmusok, imádságos – és énekes könyvek, házi olvasmányok). Régi ágendás könyvet, kánonokat kért a győri esperestől, Torkos Andrásztól és Krmann püspöktől, hogy ne kényszerüljön olyasmit bevezetni, amit azok nem tartalmaznak. A doktrínában és a liturgiában is ragaszkodott a régi törvényekhez, szertartásokhoz, azok buzgó alkalmazását szerette volna elérni.

Sopron

A Dunántúlon lévő soproni evangélikus német gyülekezet (amelynek nagyhírű gimnáziumát sok felföldi ifjú látogatta a német nyelv elsajátítása céljából) lelkésze, Johann Sigmund Pilgram (1682–1739) 1725-ben sajnálatosnak tartotta a halleiek és wittenbergiek közötti viszálykodást és annak hazai változatait. Sopront igyekeztek megóvni ettől: „Wir halten uns hier neutral.”⁶⁷ Azt kívánta, hogy Magyarországra ne terjedjen ki a németországi „pietista háború”. Meglátása szerint a hallei egyetemen végzetek gyakran az igaz kereszténység monopóliumának birtokosaként viselkednek, a wittenbergiek pedig azokat, akik Hallét látták, eretneknek bélyegzik.⁶⁸

Sajátos helyzet állt elő, amikor a külső körülmények lehetővé tették azt, hogy a Dunántúlon is püspököt válasszanak. A pietista Sartoris János nemescsói lelkész volt az esélyes jelölt, de sokan a pietizmustól való elhatárolódást vártak el tőle.⁶⁹ Sartoris nem vállalta, hogy jelöljék, mert az értelmetlen viták előtérbe kerülésétől tartott. Ovidiust idézve tért ki: Qui bene latuit, bene vixit. A „félreállítás” gyakori a pietistáknál. Ezzel mintegy összezseng, az ortodox lelkészeket és tanárokat ortodox voltuk miatt nem bírálták.

Összegzés

A bőven dokumentálható viszálykodást nem sikerült teológiai, vagy egyházszerkezeti okhoz kötnöm. A 17. századi hitvitákba, politikai üldözésekbe belefáradt lelkészek és tanárok (hivatalukat elnyervén) hajlamosak lehettek a kényelmesebb életvitelre. A kedélyek megnyugvását nehezítette a hallei pietisták magabiztossága. Ugyanakkor, bármiféle emberi egye-

⁶⁷ „es ist leider daselbst zwischen denen Pressburgern (welche unter sich selbst nicht gar brüderlich leben) und anderen als zu Neusohl item den Superintendenten Herrn Krmann eine grosse Uneinigkeit, die sich schier ordentlich die Hallenses et Wittebergenses teilen, und durch den unseeligen und unchristlichen Pietistenkrieg sich und ihre Gemeinen in Gefahr setzen.” (1725. máj. 10.) Bálint KESERÜ, *Cyprian in Ungarn = Ernst Salomon Cyprian (1673–1745) zwischen Orthodoxy, Pietismus und Frühaufklärung*, hg. von Ernst KOCH und Johannes WALLMANN, Gotha, Forschungs- und Landesbibliothek, 1996 (Veröffentlichungen der Forschungs- und Landesbibliothek Gotha, Heft 34), 86–87.

⁶⁸ „... mir komme es vor allem an beiden Theilen sehr gefehlet. Die in Halle studieret haben, sollten die Meinung haben, als ob diese Universität das Monopolium thätigen Christenthums habe, und die zu Wittenberg gewesen, sofort jeden, der nur Halle gesehen, mit einer ... gefassteren Meinung zum Ketzler abgestempelt haben.” *Uo.*, 87.

⁶⁹ „Mit dem herrn Sartoris ist die sache dahin verglichen worden, daß er sich in einer öffentlichen disputation sollte hören laßen, ob er so genandter pietist oder ortodoxe sey.” CSEPREGI, *Magyar pietizmus*, (2. j.), 211–212.

netlenség esetén, ha fennállt az, hogy egyik fél Halléban, másik Wittenbergben tanult, indok nélkül lehetett ezzel érvelni.

A magyarországi evangélikus egyházon belüli pietista-ortodox viták nem érintettek hitelveket. Az egyházszervezet kiemelt pontjain álló személyek (esperesek, püspökök) az ellentéteket ortodox lutheri elvek mentén igyekeztek csitítani. A pietisták (a hallei nevelés eredményeként is) vagy kitértek a vita elől, vagy ők is hasonló érvekkel védekeztek. Mindkét fél igyekezett elkerülni a külső (politikai) elnyomástól meggyengült, sérülékeny egyház további sorvasztását. A buzgó pietista lelkészek nem tanbeli újdonságokkal, hanem saját és közösségeik példájával bizonyították, hogy az egyéni hitélet és a közösségépítés területén odaadó munkával reális javulás érhető el.

A tanulmány elején feltett kérdésekre adott válaszom: nem külső eszmék hatására történtek az evangélikus egyházon belüli változások, azoknak magyarázatát inkább a keresztény hitelvek és a hivatással járó feladatok korábbiaknál komolyabban vételében, a lelkészek megújuló hozzáállásában kell keresnünk. A pietizmus egyház- és világjavító szándéka keresztény elvekből, az egyének megváltoztatására irányultságából eredt. Annak nem része sem az evangélikus tanok, sem az egyházi tekintély elleni lázadás. A remélt változtatás, (reale Verbesserung), miként az a Bél Mátyás fordította katekizmus előljáró beszédében olvasható „nemcsak az értelemnek, hanem a szívnek és akaratnak megjobbítását is célul” tűzte ki.⁷⁰ [A pietizmusnak a szív megjobbítására irányuló törekvéséről terjedelmi korlát miatt nem esett szó.]

---

⁷⁰ FREYLINGHAUSEN, Anastasius, *Compendium, avagy rövid summája az egész keresztény tudománynak...* ford. BÉL Mátyás, Halle, 1713, az Elöljáró beszédből.